

ANNA MARIA WIERZBICKA*, MACIEJ KAUFMAN**

Siatka, schizma i lobotomia: centrum Almere jako Miasto Uwięzionego Globu Rema Koolhaasa

Grid, schism and lobotomy: The Almere City Center as the "City of the Captive Globe" by Rem Koolhaas

Streszczenie:

Rem Koolhaas wydał „Deliryczny Nowy Jork. Retroaktywny manifest dla Manhattanu” w 1978 roku. Książkę zamyka serią lapidarnych, spekulatywnych projektów będących jego ilustracją. Pierwszy z nich, Miasto Uwięzionego Globu, stanowi wieloznaczną i wciąż na nowo interpretowaną metaforę wielkomiejskości i związanego z nią stylu życia. Odczytany jako synteza „retroaktywnego manifestu”, Uwięziony Glob pozwala zrozumieć ideowe tło urbanistycznej myśli Koolhaasa i jego pracowni OMA. W latach 1995-2007 OMA realizowała projekt nowego centrum miasta Almere koło Amsterdamu. Poprzez trzy wymienione w tytule postulaty Miasta Uwięzionego Globu, autorzy podejmują próbę pogłębionego odczytania założenia w Almere, wychodzącą poza analizę jego cech formalnych.

Abstract:

Rem Koolhaas published *Delirious New York: A Retroactive Manifesto for Manhattan* in 1978. He closes the book with a series of concise speculative projects to illustrate his point. The first of these, „The City of the Captive Globe”, is an ambiguous and constantly re-interpreted metaphor for metropolitanism and the lifestyle associated with it. Interpreted as a synthesis of the „retroactive manifesto”, Captive Globe allows us to grasp the ideological background of the urban design thought of Koolhaas and OMA, his design studio. Between 1995 and 2007 OMA carried out the project for the new City Center of Almere near Amsterdam. Through the three postulates of the City of the Captive Globe, the authors attempt an in-depth understanding of Almere master plan, going beyond the analysis of its formal features.

Słowa kluczowe: Almere, Office for Metropolitan Architecture, Rem Koolhaas, Deliryczny Nowy Jork, Miasto Uwięzionego Globu
Keywords: Almere, Office for Metropolitan Architecture, Rem Koolhaas, Delirious New York, the City of the Captive Globe

Wstęp

Rem Koolhaas jest architektem, urbanistą i teoretykiem architektury, także profesorem w Graduate School of Design na Uniwersytecie Harvarda. W 1975 roku założył Office for Metropolitan Architecture (OMA), dziś dużą pracownię o globalnym zasięgu działania. Koolhaas jest autorem projektów wielu wybitnych i nierzadko kontrowersyjnych budynków. W 2000 roku zdobył nagrodę Pritzкера, a w 2005 nagrodę im. Mesa van der Rohe. W 2008 roku został zaproszony do dwunastoosobowej grupy refleksyjnej Unii Europejskiej zwanej „Radą Mędrców”. W 2014 roku był kuratorem Biennale Architektury w Wenecji. Wpływ na współczesną architekturę i urbanistykę wywiera nie tylko przez realizacje architektoniczne, ale też poprzez swoje projekty badawcze, wystawy, teksty teoretyczne i książki. W 1978 roku wydał jedną ze swoich najważniejszych książek, „Deliryczny Nowy Jork”, będącą w istocie ideo-

Introduction

Rem Koolhaas is an architect, urban planner, architecture theorist and a professor at the Graduate School of Design at Harvard University. In 1975 he founded the Office for Metropolitan Architecture (OMA), now a major global studio. Koolhaas has designed many outstanding and often controversial buildings. In 2000 he won the Pritzker Prize and the Mies van der Rohe Award in 2005. In 2008 Rem Koolhaas was invited to join a twelve-member reflection group within the European Union, known as the Council of Wise Men. He was appointed the curator of Venice Architecture Biennale 2014. He influences contemporary architecture and urban planning not only through his projects in architecture but also through his research projects, exhibitions, theoretical texts and books. In 1978 Koolhaas published *Delirious New York*, one of his most notable books, which is essentially an ideological manifesto for the new metropolitan architecture.

* Prof. nzw. dr hab. inż. arch. Anna Maria Wierzbicka, Wydział Architektury Politechniki Warszawskiej / Faculty of Architecture, Warsaw University of Technology, <https://orcid.org/0000-0003-4548-6844>, e-mail: anna.wierzbicka@pw.edu.pl

** Mgr inż. arch. Maciej Kaufman, Wydział Architektury Politechniki Warszawskiej / Faculty of Architecture, Warsaw University of Technology, <https://orcid.org/0000-0002-9236-3233>, e-mail: maciej.kaufman@pw.edu.pl

wym manifestem nowej, metropolitalnej architektury. Książkę zamyka „Dodatek. Fikcyjne podsumowanie”, na który składa się pięć teoretycznych projektów zlokalizowanych na obszarze Manhattanu i sąsiedniej wyspie Roosevelta. Stanowią one ilustrację i egzemplifikację wyłożonej w eseju fikcyjnej doktryny „manhattanizmu” i związanego z nim metropolitalnego stylu życia - Kultury Zgęszczenia. Pierwszy z tych spekulatywnych projektów, Miasto Uwięzionego Globu, stanowić będzie w tej pracy punkt odniesienia dla analizy innego, zrealizowanego projektu OMA - założenia urbanistycznego centrum miasta Almere w Holandii.

Centrum Almere powstało w latach 1998-2007 na podstawie projektu OMA wyłonionego w konkursie rozstrzygniętym w 1995 roku (projekt: Rem Koolhaas i Floris Alkemade z zespołem). Budowa nowej dzielnicy zainicjowała proces przekształcenia miasta z policentrycznej, podmiejskiej „sypialni” Amsterdamu, w średniej wielkości miasto z hierarchiczną strukturą przestrzeni publicznych i przestrzennie zdefiniowanym śródmieściem.

W projekcie centrum Almere nie znajdziemy bezpośrednich odniesień do Miasta Uwięzionego Globu, jednak za oboma projektami – teoretycznym i realizacyjnym – stoi ta sama wizja miejskości, która zdecydowała o wyborze projektu OMA i którą możemy odczytać używając Miasta Uwięzionego Globu jako klucza. Celem niniejszej pracy jest zbadanie, które z postulatów manifestu okazały się możliwe do realizacji i w jakim stopniu zostały wdrożone w centrum Almere. Przyjęto metodę badawczą krytycznej analizy tekstu teoretycznego oraz porównawczej analizy tego tekstu z projektem konkursowym centrum Almere i wzniesionym na jego podstawie założeniem urbanistycznym. Wypracowana metoda i wnioski płynące z tego przypadku studialnego, mogą posłużyć analogicznej analizie licznych projektów urbanistycznych Rema Koolhaasa i OMA.

Miasto Uwięzionego Globu

Projekt Miasta Uwięzionego Globu powstał w 1972 roku, a więc na 6 lat przed wydaniem „Delirycznego Nowego Jorku”. Było to pierwsze, intuicyjne przybliżenie architektury Manhattanu. Podobne jak w przypadku części innych tekstów Koolhaasa, rola Uwięzionego Globu nie ogranicza się do jedynie do analizy zasady organizującej Manhattan. Jak zauważa Mastriqli (2014), intelektualna metoda Koolhaasa ma z natury tautologiczny charakter. Jego opowieść o Nowym Jorku jest wyrazem faktu, czym może być miasto, gdy zaczyna się od refleksji, czym ono już jest. Uwięziony Glob jest przede wszystkim manifestem nowej architektury – środowiska prawdziwie wielkomiejskiego stylu życia, który nazywa Kulturą Zgęszczenia.

Miasto Uwięzionego Globu opiera się na trzech „fundamentalnych aksjomatach”, postulatach wywiedzionych na drodze interpretacji architektury Manhattanu: Siatki, lobotomii i schizmy (Koolhaas, 2013, 339).

Grafika wykonana przez Koolhaasa przy współpracy z Zoe Zenghelis, przedstawia abstrakcyjny, wyidealizowany model nowojorskiej siatki ulicznej, wycinek kilkunastu spośród około 2,5 tysiąca jego kwartałów. Każdy z nich stanowi potencjalnie „ideologiczne laboratorium”

The book closes with “Appendix. A Fictional Conclusion.” which consists of five theoretical projects located in Manhattan and neighboring Roosevelt Island. They illustrate and exemplify the fictional doctrine of “Manhattanism” and its associated metropolitan lifestyle, the Culture of Congestion, laid out in the essay. The first of these speculative projects, the City of the Captive Globe, will serve as a reference point in this work for the analysis of another project completed by OMA: the urban design of the City Center of Almere in the Netherlands.

The Almere City Center was built between 1998 and 2007 based on a project of OMA selected in a 1995 competition (design: Rem Koolhaas and Floris Alkemade with the team). The construction of the new district initiated the process of transformation of the city from a polycentric, suburban “bedroom” of Amsterdam, into a medium-sized city with a hierarchical structure of public spaces and a spatially defined inner city.

In the Almere City Center project there are no direct references to Koolhaas’s theory of the City of the Captive Globe but, both in theoretical considerations and in the completed project, there is the same vision of urbanism that determined the selection of the project by OMA. We can read it using the City of the Captive Globe as a key. The aim of this study is to examine which postulates of the manifesto have proved feasible and to what extent they have been implemented in Almere City Center. The research method employed was a critical analysis of the theoretical text and a comparative analysis of both the text and the competition project of Almere and the urban layout built on its basis. Our research method and the conclusions drawn from this case study can be used for similar analyses of numerous urban projects by Rem Koolhaas and OMA.

The City of the Captive Globe

The “City of the Captive Globe” project was conceived in 1972, 6 years before the publication of *Delirious New York*. It was the first intuitive approach to the architecture of Manhattan, the validity of which has been confirmed by subsequent research. Like in some of Koolhaas’s other texts, the role of the Captive Globe is not limited to a mere analysis of the organizing principle of Manhattan. As Mastriqli (2014) notes, Koolhaas’s intellectual method is inherently tautological. “His story of New York, then, is the expression of a fact, of what the city might be when one begins by considering what *it already is*.” Above all, the Captive Globe is a manifesto for new architecture: an environment of a truly metropolitan lifestyle that he calls the “Culture of Congestion”.

The City of the Captive Globe is based on three “fundamental axioms”, postulates derived from the interpretation of the architecture of Manhattan: the Grid, lobotomy and schism (Koolhaas, 2013, 339).

The graphic, made by Koolhaas in collaboration with Zoe Zenghelis, depicts an abstract idealized model of New York’s street grid; just a cut-out from a dozen of approximately 2,500 of its quarters. Each potentially constitutes an “ideological laboratory”, a distinctive soaring building erected on a standard stone base. Adjacent to each other on individual plots there are different, often antagonized, currents of the European avant-garde confronted to New York skyscrapers, each of them creating

Il. 1. Rem Koolhaas, Zoe Zenghelis - Miasto Uwięzionego Globu (dzięki uprzejmości OMA), źródło: OMA / The City of the Captive Globe by Rem Koolhaas and Zoe Zenghelis (courtesy of OMA), source OMA

- odmienną strzelistą budowlę wznoszoną na standardowym kamiennym cokole. Na poszczególnych parcelach sąsiadują ze sobą różne, często zantagonizowane prądy europejskiej awangardy i nowojorskie wieżowce, z których każdy tworzy w swoim wnętrzu oryginalną subkulturę. Identyfikację tych reprezentacji pozostawiono spostrzegawczości czytelników książki. Możemy tu rozpoznać dzieła znanych architektów i artystów (Le Corbusiera, Dalego, Leonidowa, Malewicza, Miesa van der Rohe, i innych) jak i budowle występujące w „Delirycznym Nowym Jorku” (Hotel Waldorf-Astoria, Trylona i Perisferę, czy Rockefeller Center). Ideologie-budynki koegzystują w sztywnych ramach narzuconych przez Siatkę, równoległe przeżywając swoje mozolne wzniesienie i spektakularne upadki. Siatka gwarantuje stan nieustannego ruchu, napędzanego wzrastającą gęstością zaludnienia i nowymi technologiami, a będącego istotą wielkomiejskości. Ideologie wypełniające Siatkę są zredukowane do wymiennych elementów większego porządku, ich architektura ma względną wagę, której „wartość polega na dążeniu, a nie osiągnięciu skończonej formy” (de Graaf, 2019, 442).

Centralne miejsce kompozycji, idealizowany środek metropolii, zajmuje uwięziony w Siatce Glob. Ten nagrzewa się i przybiera na wadze, zasilany intelektualną energią laboratoriów. W ten niezawołowany sposób Koolhaas wykazuje związek pomiędzy Metropolią, a tym co Glob reprezentuje: globalny system wymiany (myśli, dóbr, itd.). Lobotomia i schizma to postulaty dotyczące samej architektury, zapowiadające „przecięcie związku między wnętrzem a zewnętrzem budynku”. Lobotomia ozna-

an original subculture within its interior. The identification of these representations is left to the perceptiveness of the book readers. One can recognize works by famous architects and artists (Le Corbusier, Dali, Leonidov, Malevich, Mies van der Rohe, and others), as well as buildings featured in *Delirious New York* (the Waldorf-Astoria Hotel, Tylon and Perisphere, or Rockefeller Center). Buildings-Ideologies coexist within the rigid framework imposed by the Grid, simultaneously experiencing their laborious rise and spectacular fall. The Grid guarantees a state of perpetual animation driven by increasing population density and new technologies, the essence of metropolitanism. The ideologies that fill the Grid are reduced to interchangeable elements of a larger order, with their architecture of relative importance, the value of which “lies in the pursuit rather than in the achievement of a finite form” (de Graaf, 2019, 442).

Central to the composition, the idealized center of the metropolis, is the Globe trapped in the Grid. Its temperature rises and it gains weight powered by the intellectual energy of the laboratories. In this undisguised way Koolhaas demonstrates the connection between the Metropolis and what the Globe represents: a global system of exchange (of thoughts, goods, etc.).

Lobotomy and schism are postulates about architecture itself, promising to cut the link between the interior and the exterior of a building. Lobotomy means freeing the façade from the modernist compulsion to “honestly” represent the function of the building. It allows the façades of skyscrapers to serve an exclusively formal purpose and their interiors to focus solely on their functionality (Koolhaas, 2013, 340).

cza uwolnienie fasady z modernistycznego przymusu „szczerzej” reprezentacji funkcji budynku. Dzięki niej „fasady Wieżowców mogą służyć wyłącznie celom formalnym, a ich wnętrza - koncentrować się jedynie na funkcji” (Koolhaas, 2013, 340).

Schizmę można z kolei zdefiniować jako poziome oddzielenie wewnątrz samych budowli, zaprzeczenie wzajemnych zależności pomiędzy piętrami, „zyskanie przez wnętrza charakteru małych, autonomicznych jednostek” o różnorodnym programie funkcjonalnym (Koolhaas, 2013, 340). Schizma znosi modernistyczny paradygmat budynku przeznaczonego jednej tylko funkcji, a przez to związane nią wewnętrzną monotonię i niemożliwość stymulowania interakcji społecznych.

Na jej trop naprowadził Koolhaasa projekt Globe Tower z 1906 roku. Miał to być nowojorski park rozrywki zamknięty wewnątrz wielkiej stalowej sfery. Okrągła konstrukcja „bezlitośnie pocięta na plastry” poziomymi platformami, na każdej kondygnacji miała zapewniać inne rozrywki, takie jak stok narciarski, ogrody, restauracje, hipodrom, itd. (Koolhaas, 2013, 80). Globe Tower jest dla autora eseju swoistą prefiguracją nowojorskiego wieżowca – autonomicznego miasta w mieście, pojemnej struktury, dzięki schizmie i technologiom zdolnej do dostarczenia wszystkich rozrywek i zaspokojenia wszelkich fantazji.

Almere

Budowę Almere zainaugurowano w 1976 roku na terenie powstałego w poprzedniej dekadzie polderu Fleverpolder, największej sztucznej wyspy na świecie. Celem było stworzenie podmiejskich osiedli dla mieszkańców pobliskiego Amsterdamu nie mogących zaspokoić swoich potrzeb mieszkaniowych w samym mieście. Za plan odpowiadał architekt Teun Koolhaas (kuzyn Rema), który nadał miastu policentryczną strukturę zespołu złożonego z niezależnych dzielnic otoczonych pasami zieleni i posiadających własne centra usługowe. Dominującym typem zabudowy były (i pozostają do dziś) domy jednorodzinne, uzupełnione budynkami wielorodzinnymi o niewielkiej

Schism, in turn, can be defined as horizontal disconnection within the buildings themselves, a negation of interdependence between floors: interiors turn into small autonomous units with diverse functional programs (Koolhaas, 2013, 340). Schism abolishes the modernist paradigm of a building designed with one function in mind and, thus, its inherent monotony and inability to foster social interaction.

The 1906 design of the Globe Tower gave Koolhaas the idea. The building was designed as a New York’s entertainment complex enclosed inside a huge steel sphere. This spherical structure was “ruthlessly subdivided into floors”; each story was to provide a different platform for entertainment, such as a ski slope, gardens, restaurants, a hippodrome, etc. (Koolhaas, 2013, 80). For the author of the essay, the Globe Tower is a kind of prefiguration of “the New York skyscraper”: an autonomous city within a city, a capacious structure, capable – through schism and various technologies – of providing any entertainment or satisfying any fantasy.

Almere

The construction of Almere was inaugurated in 1976 within Flevo polder: a polder created in the last century, the largest artificial island in the world. The aim was to create suburban housing estates for residents of nearby Amsterdam who were not able to meet their housing needs in the city itself. The city plan was developed by architect Teun Koolhaas (Rem’s cousin) who gave the city a polycentric structure made up of independent districts surrounded by green belts and their own commercial centers. The predominant type of the development was (and remains to this day) single-family houses completed by low-rise multi-family buildings. One of the estates was designed by Herman Hertzberger. Architects and planners were driven by idealistic premises of egalitarianism and functionality. The aspiration to provide decent and affordable housing complexes, devoid of social spatial segregation, was achieved at the cost of certain uniformity of the street grid and build-

Il. 2. Centrum Almere w 2017 roku/ źródło: Google Earth © 2021 Google LLC / The Center of Almere in 2017; source: Google Earth © 2021 Google LLC.

wysokości. Jedno z osiedli zaprojektował Herman Herzberger. Architekci i planiści kierowali się idealistycznymi przesłankami egalitaryzmu i funkcjonalności. Dążenie do zapewnienia przystożycy i niedrogich zespołów mieszkaniowych, pozbawionych przestrzennej segregacji społecznej, okupili pewną uniformizacją siatki ulicznej i form zabudowy w granicach poszczególnych dzielnic. Wykreowane w ten sposób środowisko życia jest jednak oceniane dobrze jako miejsce, w którym „da się żyć”, przyjazne pieszym i rowerzystom (Ghirardo, 1999, 26).

Na początku lat 90. XX wieku dynamicznie rozwijająca się populacja miasta osiągnęła 100 tys. mieszkańców (dziś jest ich już ponad 200 tys.). Dla władz miejskich konieczne stało się scalenie policentrycznej struktury w spójną tkankę miejską z wielofunkcyjnym centrum. Miał tego dokonać Kor Buitendijk, zewnętrzny ekspert zatrudniony przez miasto w 1990 roku. Buitendijk był niezwykle krytyczny wobec Almere. W jego ocenie brakowało tu podstawowych cech decydujących o miejskim charakterze: wysokiej gęstości zabudowy, wielofunkcyjnego centrum, usług czy punktów orientacyjnych (Olszewski, 2012, 30). Diagnoza Buitendijka miała duży wpływ na wytyczne konkursu na nowe centrum miasta rozpisanego w 1994 roku. Konkurs wygrała pracownia Rema Koolhaasa. Projekt OMA został doceniony za próbę stworzenia tożsamości miejskiej poprzez zwiększenie gęstości i różnorodności zabudowy, oparte nie tylko na handlu, wprowadzenie budynków i funkcji o dużej skali, zapewnienie widoczności centrum w całym mieście. Ważną rolę odegrały także zagadnienia komunikacyjne, takie jak integracja samochodu z tkanką miejską i scalenie linii autobusowych (Olszewski, 2012, 31). Program funkcjonalny centrum, określony przez organizatora, został skoncentrowany na dwóch obszarach rozdzielonych stacją kolejową i pasem istniejącej zabudowy. Centrum biznesowe składać się miało z wieżowców stojących na wspólnej platformie nakrywającej drogę dla autobusów i dwupiętrowy parking. Sercem założenia stała się „megastruktura” na planie kwadratu 275 na 275 metrów, na którą złożyły się cztery „warstwy” o odmiennych funkcjach. Najniższe poziomy zajęły komunikacja kolejowa i parkingi, które nakryto wyniesioną strefą pieszą z siecią uliczek i placów oraz budynkami o przeznaczeniu handlowym i kulturalnym. Najwyższe kondygnacje przeznaczono na mieszkania, w dużej części nawiązującej do tradycyjnej formy zabudowy szeregowej. Program uzupełniają budynki o funkcji kulturalnej i rozrywkowej (El Croquis 79, 238).

W wyniku krytyki władz miejskich i zaangażowanych w projekt deweloperów, koncepcja konkursowa przeszła przed realizacją kilka zmian. Projektanci wprowadzili więcej funkcjonalnych, komunikacyjnych i wizualnych połączeń między poszczególnymi warstwami funkcjonalnymi, szczególnie zbyt izolowanej części komunikacyjno-garażowej. Zmniejszyli również gęstość zabudowy mieszkaniowej na najwyższych kondygnacjach, pozwalając na lepsze doświetlenie przestrzeni publicznych (Olszewski, 2012, 31).

Dynamiczna kompozycja urbanistyczna założenia stoi w kontraście nie tylko do uporządkowanych, prostokreślnych kwartałów w sąsiedztwie, ale do „rutyny przedmieść” w ogóle (Gargiani, 2008, 217). Każdy blok zabudo-

ing forms within individual districts. The living environment, created this way, is nevertheless evaluated well as a livable and pedestrian- and cyclist-friendly place (Ghirardo, 1999, 26).

At the beginning of the 1990's, the city's rapidly growing population reached 100,000 (today it is over 200,000). It became necessary for the municipal authorities to consolidate the polycentric structure into a coherent urban fabric with a multifunctional center. The task was entrusted to Kor Buitendijk, an external expert hired by the city in 1990. He was extremely critical of Almere. In his opinion, it lacked the basic features that define an urban area: high building density, a multifunctional center, services or landmarks (Olszewski, 2012, 30). Buitendijk's diagnosis had a strong influence on the guidelines for a new city center competition launched in 1994.

Rem Koolhaas' design studio won the competition. The project by OMA was praised for its attempt to create an urban identity by increasing the density and diversity of development based not only on commerce, by introducing large-scale buildings and functions and by ensuring visibility of the center from throughout the city. Transport issues, such as the integration of cars into the urban fabric and consolidation of bus routes, also played an important role (Olszewski, 2012, 31). The functional program of the center, as defined by the designer, focused on two areas separated by the railway station and a strip of development. The city's business center was to consist of skyscrapers erected on a shared platform covering a bus lane and a two-story car park. At the heart of the master plan was a "megastructure" occupying 275 square meters, consisting of four "tiers" with various functionalities. The lowest tiers are occupied by traffic lanes and car parks. On top of them there is an elevated pedestrian zone with a grid of streets and squares, as well as various buildings with commercial and cultural functions. The top stories have been designated for apartments, much reminiscent of the conventional terraced housing developments. Buildings with cultural and entertainment functions complete the functional program (El Croquis 79, 238).

As a result of criticism from the municipal authorities and developers involved in the project, the competition concept underwent several changes before it was implemented. The designers introduced more connections between functions, communication, as well as visual links between the different functional tiers, especially the overly isolated traffic and parking area. They also thinned the housing development on the top stories, letting more light permeate public spaces (Olszewski, 2012, 31).

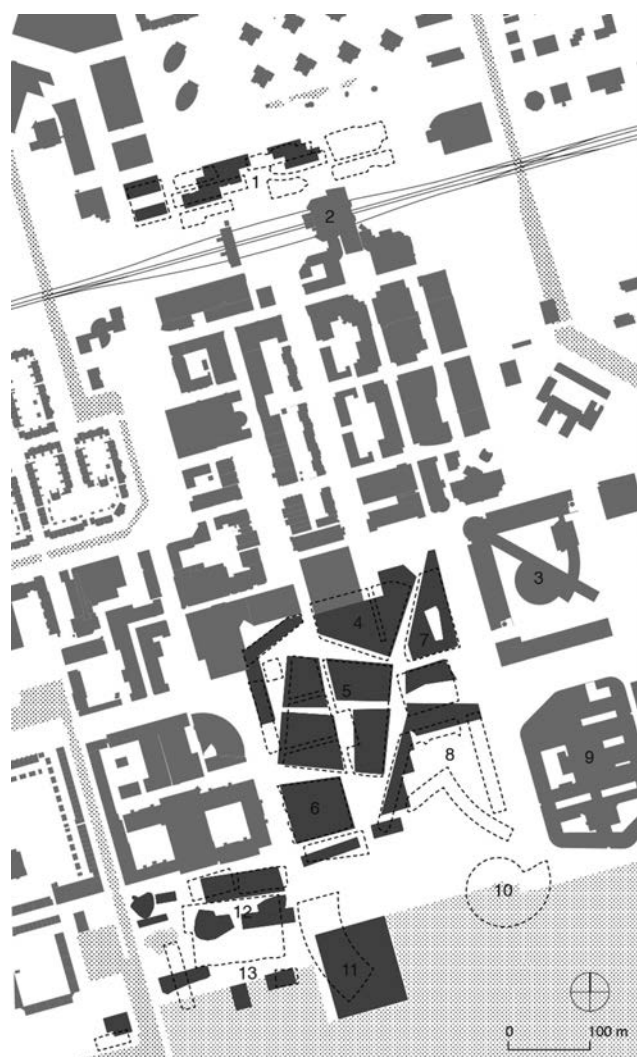
The dynamic urban composition of the master plan stands in contrast not only to the ordered, linear neighborhood quarters, but to the "routine of suburbia" in general (Gargiani, 2008, 217). Each block of the development is different and appears to be an autonomous unit. Quarters do not form parallel frontages but stand obliquely to one other, forming streets of varying widths and small squares. This way, the district plan seems to imitate the organic urbanism of historic European city centers. Urban studies carried out by the designers show that their starting point was to continue the district urban grid (El Croquis 79, 241). However, they considered

wy jest inny i wydaje się autonomiczną jednostką. Kwartały nie tworzą równoległych pierzei, lecz stoją do siebie skośnie, tworząc ulice o zmiennej szerokości i małe place. W ten sposób plan dzielnicy wydaje się naśladować organiczną urbanistykę historycznych centrów miast europejskich. Studia urbanistyczne przeprowadzone przez projektantów dowodzą, że punktem wyjścia była dla nich kontynuacja siatki urbanistycznej dzielnicy (El Croquis 79, 241). Za zasadne uznali jednak wprowadzenie przekątnie poprowadzonej ulicy łączącej dwa istniejące place i gmach ratusza (projektu Ceesa Dama z 1986 roku). Ta diagonalna ulica stała się pretekstem dla dalszych deformacji ortogonalnego planu. Południową granicę centrum stanowi bulwar nad jeziorem Weerwater z budynkami o funkcji kulturalnej zlokalizowanymi w strefie brzegowej, w tym zamykającym perspektywę przekątną ulicy gmachem teatru projektu SANAA z 2007 roku. Projektów od znanych architektów jest tutaj więcej. Każdy z kwartałów powstał na deskach innego zespołu projektan-

it justified to incorporate a diagonal street connecting the two existing squares and the town hall building (designed by Cees Dam in 1986). This diagonal street became the pretext for further deformations of the orthogonal plan.

The southern boundary of the center is formed by the Lake Weerwater Boulevard with its cultural buildings along the shoreline, including the theater designed by SANAA in 2007, which closes the view of the diagonal street.

There are more designs by well-known architects in Almere. Each of the quarters was designed by a different team of worldwide renown or (at least) well established in the Netherlands. In addition to the aforementioned Japanese design studio, various quarters were designed by Meyer & Van Schooten (library), Gigon/Guyer (commercial premises with apartments), Christian de Portzamparc (shopping center with apartments), David Chipperfield Ar-

II. 3. Kompozycja urbanistyczna centrum Almere (oprac. własne) / The urban composition of the center of Almere (own work).

	zabudowa istniejąca/ existing buildings
	zabudowa centrum Almere wg projektu OMA/ buildings in the center of Almere according to the OMA project
	obrys kwartałów w projekcie koncepcyjnym/quarters in OMA's conceptual design
	woda/water
1. Wysokościowa zabudowa biurowa/High-rise office buildings,
  2. Dworzec kolejowy Almere Centrum/Almere Centrum railway station,
  3. Ratusz/City Hall (Dam & Partners Architecten),
  4. Budynek handlowo-mieszkaniowy TheJewel/The Jewel commercial and residential building (David Chipperfield Architects),
  5. Centrum handlowe Citadel/Citadel Shopping Center (Christian de Portzamparc),
  6. Multipleks kinowy/Cinema multiplex (OMA),
  7. Biblioteka miejska/City library (MVSA Architects),
  8. Parking terenowy (niezrealizowana zabudowa mieszkaniowa)/Car park (unrealized housing development),
  9. Szpital miejski/City hospital Jan Tennekes, rozbudowa/extension: Wiegerinck, Architectuur enStedenbouw),
  10. Muzeum/Museum (niezrealizowane/unrealised),
  11. Centrum sztuki i teatru De Kunstline/De Kunstline Art and Theater Center (SANAA),
  12. Kompleks rozrywkowy/Entertainment complex (Alsop + Stromer),
  13. Wysokościowe budynki mieszkalne/High-rise residential buildings (de Architecten Cie)

	istniejąca zabudowa		obrys kwartałów w projekcie koncepcyjnym
	zabudowa centrum Almere wg projektu urbanistycznego OMA		woda

tów o światowej sławie lub (przynajmniej) ugruntowanej pozycji w Holandii. Poza wspomnianą japońską pracownią, poszczególne kwartały zaprojektowali m.in. Meyer & Van Schooten (biblioteka), Gigon/Guyer (mieszkania z usługami), Christian de Portzamparc (centrum handlowe z mieszkaniami), David Chipperfield Architects (centrum handlowe z mieszkaniami), Alsop & Störmer (centrum rozrywki), MVRDV (biurowiec). Kwartał 6 – kino wielosalowe – przypadło w udziale pracowni Koolhaasa. Taka strategia miała wzmocnić pożądaną różnorodność zabudowy. Efekt końcowy, nazywany „architektonicznym zoo”, fascynuje głównie architektów i jest przez nich przeważnie pozytywnie oceniany, również w aspektach skali zabudowy i integracji z tkanką miejską (e-architect, 2020). Wskazuje się też na rolę centrum w poprawie wizerunku Almere postrzeganego dotąd jako sennie przedmieście Amsterdamu, stworzenie punktu orientacyjnego na mapie mentalnej miasta i udział w budowaniu lokalnej tożsamości mieszkańców wokół wizerunku dynamicznego rozwoju (www.planum.net, 2010). Architektura natomiast „budzi silne skojarzenia z otwartym pasażem galerii handlowej, ostemplowanej wszechobecnymi logotypami globalnych marek” (bryla.pl, 2013).

Siatka

Reiner de Graaf (2019, 443) zauważa, że wobec wymienności „dzieł” architektury Miasta Uwięzionego Globu, jego „prawdziwym arcydziełem” pozostaje niezmienna Siatka. Koolhaas (2013, 339) precyzuje, że może to być „jakiś inny podział obszaru wielkiego miasta na ograniczone, dające się kontrolować segmenty”. Siatka organizuje Metropolię na różnych poziomach – przestrzennym, ideowym, znaczeniowym. Nie inaczej jest w przypadku

chitects (shopping center with apartments), Alsop & Störmer (entertainment center), MVRDV (office building), among others. Quarter 6, the multiplex cinema, was assigned to Koolhaas' design studio. This strategy was aimed at reinforcing the desired diversity of development. The end result, called the "architectural zoo", is mainly fascinating for architects and, for the main part, positively received by them, also in terms of the scale of development and its integration into the urban fabric (e-architect, 2020). It has also been pointed out, that the new City Center has its role in improving the image of Almere, hitherto perceived as a sleepy suburb of Amsterdam, by creating a landmark on the mental map of the city and contributing to the building of a local identity of the inhabitants around the image of dynamic development (www.planum.net, 2010). The architecture, on the other hand, "evokes strong associations with an open arcade of a shopping mall, stamped with ubiquitous logos of global brands" (bryla.pl, 2013).

Grid

Reiner de Graaf (2019, 443) notes that, in view of the interchangeability of "works" of the architecture of the City of the Captive Globe, the immutable Grid remains its "true masterpiece". Koolhaas (2013, 339) makes it clear that it can be "any other subdivision of the metropolitan territory into maximum increments of control". It organizes the Metropolis on various levels: spatial, ideological, and semantic. The same is true for the Almere City Center. Its discontinuous and deformed street grid is the main carrier of the idea of the master plan, its essence and, as de Graaf would say, the "masterpiece". Despite its formal differences, it is as rigid

Il. 4. Centrum Almere od strony jeziora Weerwater, fot. Katarzyna Grądzka / The Almere City Center – Weerwater waterfront, photo: Katarzyna Grądzka

centrum Almere. Jego nieciągła, zdeformowana sieć ulic jest głównym nośnikiem idei masterplanu, jego istotą i – jak powiedziałby de Graaf – „arcydziełem”. Mimo formalnych różnic, jest ona tak samo sztywna i arbitralna jak ortogonalna Siatka Manhattanu. Dowodzi tego konsekwentna realizacja projektu OMA, przeprowadzona w ciągu dekady z niewielkimi odstępstwami od propozycji konkursowej. Zaangażowanie architektów z różnych krajów do projektowania poszczególnych budynków, reprezentujących odmienne szkoły, podejścia i wrażliwości, zgodnie z oczekiwaniami doprowadziło do wykreowania mieszaniny różnorodnych form i funkcji. Metropolia zaludniona przez „ideologiczne laboratoria” zmaterializowała się w Almere w postaci „architektonicznego zoo”.

Schizma i lobotomia

Wielofunkcyjność nowego śródmieścia Almere realizuje się zarówno w planie, poprzez nadanie różnych funkcji poszczególnym kwartałom, jak i w pionowym spiętrzeniu

II. 5. Wertykalna Schizma w centrum Almere – trzy „warstwy” programu funkcjonalnego: / The Vertical Schism in the center of Almere—the three „tiers” of the functional program:

1. Zabudowa mieszkaniowa na dachu centrum handlowego Citadel / A residential superstructure on the top of the Citadel Mall (Christian de Portzamparc), źródło/source: Stipo team, flickr.com, domena publiczna/public domain CC-BY-SA-2.0

2. Pieszna uliczka handlowa pomiędzy Citadel i The Jewel / A pedestrian commercial passage between the Citadel and the Jewel (David Chipperfield Architects), źródło/source: Google Street View.

3. „Podziemna” ulica i hala garażowa pod centralną częścią założenia centrum Almere (znajdująca się na naturalnym poziomie terenu) / An „underground” street with parking space under the center of Almere (natural elevation), źródło/source: Google Street View.

and arbitrary as the orthogonal Manhattan Grid. This is demonstrated by the consistent implementation of the OMA project, carried out over a decade with only minor deviations from the competition proposal. The involvement in the design of individual buildings of architects from different countries, representing different design schools, approaches and sensibilities, has led to the creation of a mixture of diverse forms and functions, as expected. A metropolis populated by the “ideological laboratories” materialized in Almere in the form of the “architectural zoo”.

Schism and lobotomy

The multifunctionality of the new inner city of Almere has been achieved both through its plan, by assigning different functions to individual quarters, and through the vertical stacking of the programmed functions into the tiers serving various purposes. Koolhaas remains true to his manifesto, radically breaking with the functionalist principle of functional zoning. The central area

programu w warstwach o różnym przeznaczeniu. Koolhaas pozostaje tu wierny swojemu manifestowi, radykalnie zrywając z funkcjonalistyczną zasadą strefowania funkcji. Centralny obszar założenia można rozpatrywać jako jedną wielką budowlę, „megastrukturę” złożoną z kolejnych poziomów mieszkań, usług i handlu wzniesionych w formie kilku odrębnych kwartałów na wspólnej hali garażowej i przecinającej go ulicy. Całkowitą izolację poszczególnych warstw tej struktury osłabiono co prawda na etapie pokonkursowym poprzez perforacje stropów pomiędzy kondygnacjami, jednak główna zasada dystrybucji programu – koolhaasowska schizma – pozostała nienaruszona. Dotyczy to również hierarchii i dostępności przestrzeni otwartych. Publiczne ciągi piesze i place zintegrowane z pasażami handlowymi, znajdują się na niższym poziomie niż półprywatne uliczki piesze i prywatne ogrody kondygnacji mieszkaniowych. Dach jednej warstwy okazuje się swego rodzaju sztucznie wytworzonym „dziewiczym terenem, całkowicie odseparowanym od pozostałych”, na którym wznosi się kolejna warstwa o odmiennym wyrazie architektonicznym (Koolhaas, 2013, 94).

W przypadku drugiego z punktów koncentracji programu – centrum biurowego – zasady tej nie udało się zachować. Biurowce, które pierwotnie miały wyrastać ze wspólnego wielofunkcyjnego podium, stoją na poziomie terenu jako osobne budynki o jednolitym programie funkcjonalnym i generycznej architekturze. Ich szklano-aluminiowe ściany osłonowe jednoznacznie reprezentują ich funkcję. Architekci poszczególnych budynków przeważnie nie próbowali „uwolnić” fasad od reprezentacji kryjącej się za nimi funkcji, które można bez trudu zidentyfikować z zewnątrz. Wyjątek stanowi tu kompleks mieszkaniowo-handlowy projektu pracowni Davida Chipperfielda, w którym gęsta zabudowa szeregową ustawiona na stropodachu centrum handlowego, skrywa się za wysoką ścianą attykową z półprzeziernych profili szklanych.

Dyskusja

Na wyborze konkursowego projektu OMA zaważyły zawarte w nim recepty na wielkomiejskość, których teoretyczne podstawy zostały wyłożone prawie dwie dekady wcześniej w „Delirycznym Nowym Jorku” i sugestywnie zobrazowane w projekcie Miasta Uwięzionego Globu. Ambitny cel przekształcenia dotychczasowego przedmieścia Amsterdamu w autonomiczne miasto, oznaczał nie tylko jego rozbudowę „do wewnątrz”, ale przede wszystkim import wielkomiejskiego (globalnego) stylu życia, modeli zamieszkiwania, pracy i konsumpcji. Jak wykazaliśmy, miały temu służyć instrumenty Kultury Zgęszczenia.

Dwa z trzech „fundamentalnych aksjomatów” Miasta Uwięzionego Globu odegrało kluczową rolę w sposobie myślenia o nowej tkance miejskiej Almere. Pierwszym jest Siatka uliczna delimitująca przestrzeń publiczną i prywatną. Architektoniczne wypełnienie Siatki jest z założenia wymienne i do pewnego stopnia nieprzewidywalne. Stała pozostaje natomiast przestrzeń pomiędzy budynkami, system publicznych uliczek i placów. Weryfikację tego założenia przyniosą z pewnością kolejne dekady. Na razie żaden z budynków tworzących centrum nie dotrwał jeszcze do kresu swojej żywotności technicznej ani – co obecnie powszechniejsze – funkcjonalnej. Nie można jednak wy-

of the master plan can be seen as a single large structure: the “megastructure” consisting of a number of tiers of dwellings and commerce, rising in the form of several separate quarters on top of the shared car park and the intersecting street. Although the complete isolation of the individual tiers of this structure was mitigated in the post-competition stage by the cutting open of the floor slabs between stories, the main principle of the program’s distribution, the Koolhaasian schism, has remained intact. The same applies to the hierarchy and accessibility of open spaces. Public pedestrian routes and squares, integrated into shopping arcades, are situated at the tier lower than the semi-private pedestrian passages and private gardens of residential storeys. The roof of one tier turns out to be a kind of an artificially created “virgin site, as if the others did not exist”, on which another tier with a different architectural expression rises (Koolhaas, 2013, 94).

In the case of the second of the program’s foci, the office center, this principle has been waived. The office buildings, which were initially suppose to rise from the common multifunctional podium, stand at the ground level as separate buildings, each with a uniform functional program and generic architecture. Their curtain walls made of glass and aluminium explicitly represent their function.

Generally, the architects of individual buildings did not attempt to “free” the façades from representing the function behind them and the structures are easily identifiable from the outside. An exception to this is the residential-retail complex, designed by David Chipperfield’s studio, where the dense terraced housing development placed on the roof of the shopping center is hidden behind a high parapet wall made of translucent glass profiles.

Discussion

The selection of the competition-winning design by OMA was influenced by its recipe for metropolitanism, the theoretical foundations of which had been laid out almost two decades earlier in *Delirious New York* and evocatively illustrated by the City of the Captive Globe. The ambitious goal of transforming the former suburb of Amsterdam into an autonomous city meant not only expanding it “inwards” but, above all, importing the metropolitan (global) lifestyle with its models of housing, work and consumption. As we have demonstrated, the instruments of the Culture of Congestion were to serve this goal.

Two of the three “fundamental axioms” of the City of the Captive Globe have played a key role in the way we think about the new urban fabric of Almere. The first is the Street Grid delimiting public and private spaces. The architecture filling the Grid is, by design, interchangeable and, to some extent, unpredictable. What remains constant is the spaces between buildings and the system of public streets and squares. This master plan will certainly be verified in the coming decades. All the buildings that make up the city center have yet to reach the end of their technical or, more commonly today, functional lifespan. It cannot be ruled out, however, that due to the ongoing dynamic demographic development of the city, or the permanent change in lifestyles (for example, as a result of the pandem-

Il. 6. Pasaż centrum handlowego Cytadela wg projektu Christiana de Portzamparca, fot. Katarzyna Grądzka / The Passage of de Citadel shopping center designed by Christian de Portzamparc, photo: Katarzyna Grądzka

kluczyć, że w związku z trwającym dynamicznym rozwojem demograficznym miasta albo trwałą zmianą stylu życia (na przykład spowodowaną pandemią), poszczególne budynki zostaną zastąpione przez inne w ramach Siatki.

Drugim postulatem jest warstwowy sposób organizacji programu funkcjonalnego, w którym dach jednej funkcji staje się „terenem” dla kolejnej (schizma). Ten postulat został zrealizowany na większej części obszaru projektu. Miks funkcjonalny postulowany m.in. przez Koolhaasa w latach 70. XX wieku, w opozycji do dominującej wówczas praktyki planistycznej, przeszedł w międzyczasie do głównego nurtu. Dziś uznaje się go za podstawową cechę zabudowy śródmiejskiej. Należy zwrócić uwagę, że w przypadku centrum Almere przyjął on radykalną formę nawet jak na dzisiejsze standardy. Każdy kolejny poziom wznosi się na „dziewiczym terenie” dachu poziomu położonego poniżej. Mamy tu na myśli szczególnie nałożenie tradycyjnej zabudowy szeregowej wraz z towarzyszącymi im ogrodami na dachy centrów handlowych.

Trzeci z postulatów – uwolnienie fasad od konieczności symbolicznej reprezentacji programu budynku (lobotomia) – należy uznać za trudny do spełnienia w skali zabudowy średniej wielkości miasta. Z pewnością nie był też podzielany przez wielu z zaangażowanych w projekt architektów. Zasada „szczerości” architektury tak w zakresie reprezentacji funkcji jak i wbudowanych materiałów, nie zanikła na skutek krytyki modernizmu i nadal jest praktykowana.

Centrum Almere jako całość okazuje się zaskakująco spójnym estetycznie produktem swoich czasów. Jest to szczególnie widoczne na poziomie handlowo-usługowych parterów, gdzie wzrok pieszego przesuwa się po

ic), some buildings will be replaced by others within the Grid.

The second postulate is the way of organizing the functional program in tiers, where the roof serving one function becomes the ground for the next (schism). This postulate has been implemented in most of the area covered by the master plan. The functional mix advocated by, among others, Koolhaas in the 1970's – in opposition to the prevailing planning practice of the time a – has since moved into the mainstream. Today it is considered a basic feature of the inner city development. It should be noted that in the case of Almere City Center it has taken a radical form, even by today's standards. Each successive level rises on the "virgin site" of the roof of the underlying tier. We are referring in particular to the superimposition of conventional terraced housing development and its gardens onto the roofs of shopping centers.

The third postulate, the freeing of façades from the need to symbolically represent the functional programs of buildings (lobotomy), can be regarded as difficult to meet in the course of developing a mid-sized city. It has certainly not been implemented by many of the architects involved. The principle of "honesty" in architecture, in terms of both functional representation and materials used, was not lost, despite the criticism of modernism, and is still practised today.

The Almere Center, as a whole, turns out to be a surprisingly aesthetically coherent product of its time. This is particularly noticeable at the level of commercial and service ground floors where the pedestrian's eyes skim on the smooth glass surfaces of shop windows and the uniformly gray stone floor. Urban planning protects

gładkich szklanych powierzchni witryn i jednolicie szarej, kamiennej posadzce. Przed monotonią chroni nas urbanistyka: zamknięcia widokowe, place o nieregularnym planie i kręte ulice. Jeśli nie brać pod uwagę szklądów i reklam, cała formalna różnorodność architektury rozgrywa się na wyższych piętrach – ponad linią wzroku. „Architektoniczne zoo” powstało co prawda na drodze kolektywnego wysiłku różnych osobowości, jednak działających w obrębie zasadniczo tego samego systemu społeczno-ekonomicznego. Zamierzona różnorodność funkcjonalna jest w gruncie rzeczy ograniczona do różnych aspektów życia konsumpcyjnego społeczeństwa w mieście epoki przemysłowej. Nie znajdziemy tu alternatywnych form zamieszkiwania (kooperatyw mieszkaniowych czy squatów), produkcji (rzemiosła), duchowości (kościółów czy meczetów). Poszczególne gatunki zasiedlające „architektoniczne zoo” nie oferują zatem realnej alternatywy dla dominującego porządku. Nie mają ambicji wyznaczonej „ideologicznym laboratorium” Miasta Uwięzionego Globu: nie ma tu miejsca na społeczny eksperyment, a więc i na spektakularne porażki.

Podsumowanie

W projekcie centrum Almere, architekci OMA starali się wdrożyć postulaty postmodernistycznej urbanistyki nakreślone wcześniej przez Rema Koolhaasa. Miasto Uwięzionego Globu czytane jako manifest, pozwala wyjść poza powierzchowną percepcję formalnych aspektów projektu Almere, by dostrzec jego ogólną zasadę i szczegółowe decyzje projektowe. Z drugiej

us from monotony by introducing scenic closures or squares with irregular layouts and winding streets. If you ignore signs and advertisements, all the formal diversity of architecture takes place on the upper floors – above the line of sight. Admittedly, this “architectural zoo” has been developed by collective efforts of personalities different but operating within essentially the same socio-economic system. The intended functional diversity is generally limited to various aspects of the consumer life of inhabitants of the city of the post-industrial era. We will not find here alternative forms of housing (cooperatives or squats), production (crafts), spirituality (churches or mosques). The individual species inhabiting the “architectural zoo” therefore offer no real alternative to the dominant order. They do not have the ambition guided by the “ideological laboratory” of the City of the Captive Globe: here there is no room for social experiment and, therefore, any spectacular failures.

Conclusion

In their Almere master plan, the architects from OMA attempted to implement the post-modern urbanism outlined earlier by Rem Koolhaas. When read as a manifesto, the City of the Captive Globe allows us to go beyond superficial perception of the formal aspects of the Almere master plan and see its underlying principle and design decisions in detail. On the other hand, the inner city of Almere, existing and functioning, can serve as a case for a verification of the competition objectives, the winning design by OMA and, also, the ideological manifesto of the City of the Captive Globe.

Il. 7. Uliczka piesza w centrum Almere, fot. Katarzyna Grądzka / The pedestrian street in the center of Almere, photo: Katarzyna Grądzka

strony, zbudowane i funkcjonujące śródmieście miasta-satelity Amsterdamu stanowi weryfikację założeń konkursu i zwycięskiego projektu OMA, a przez to – do pewnego stopnia – również ideowego manifestu Miasta Uwięzionego Globu. Pamiętając o wszystkich różnicach wynikających z uwarunkowań ekonomicznych czy przestrzennego kontekstu przedsięwzięcia, należy uznać, że dzięki postulatam Kultury Zgęszczenia, projektantom OMA udało się stworzyć ramy dla rozwoju centrotwórczych funkcji i komercyjnego sukcesu przedsięwzięcia.

BIBLIOGRAFIA / REFERENCES:

- [1] Gargiani, R., *Rem Koolhaas/OMA - The Construction of Merveilles*, EPFL Press, 2008, str. 217-218, str. 267.
- [2] Ghirardo, D., *Architektura po modernizmie [Architecture after Modernism]*, Wydawnictwo VIA, 1999, str. 26.
- [3] Graaf de, R., *Cztery ściany i dach. Złożona natura prostej profesji [Four Walls and a Roof. The Complex Nature of a Simple Profession]*, Instytut Architektury, Narodowy Instytut Architektury i Urbanistyki, 2019, str. 441-447.
- [4] Koolhaas, R., *Deliryczny Nowy Jork. Retroaktywny manifest dla Manhattanu [Delirious New York. A Retroactive Manifesto for Manhattan]*, Karakter, 2013, str. 337-340.

- [5] Koolhaas, R., Alkemade, F., Bekkering, J., 1996. Almere Urban Redevelopment. *EJ Croquis*, nr 79, str. 238-249.
- [6] Olszewski, P., *Urban Energy of New Cities. Case Study of Almere in the Netherlands*, Urban Energy, Politechnika Gdańska, 2012, str. 29-33.

ŹRÓDŁA INTERNETOWE / ONLINE RESOURCES:

- [1] *Almere Masterplan* [w:] e-architect, 16.10.2020, <https://www.e-architect.com/holland/almere-masterplan-oma> (dostęp: 20.03.2021).
- [2] Ramo, B., Upmeyer, B. *Dumped in Almere. Interview with Floris Alkemade OMA* [w:] st-ar.nl, 10.2007, <https://st-ar.nl/dumped-in-almere-interview-with-floris-alkemade/> (dostęp: 21.03.2021).
- [3] Mastrigli, G., *Rem Koolhaas and the Bourgeois Myth of New York*, [w:] socks-studio.com, 5.12.2014, <http://socks-studio.com/2014/12/05/rem-koolhaas-and-the-bourgeois-myth-of-new-york-gabriele-mastrigli-2013/> (dostęp: 28.03.2021).
- [4] *Cultural Identities: Almere (The Netherlands). Development of new city center (1999 - 2007)* [w:] planum.net, 17.08.2010, <http://www.planum.net/cultural-identities-almere-the-netherlands> (dostęp: 28.03.2021).
- [5] Sachanowcz, T., Almere – holenderski eksperyment urbanistyczno-społeczny, [w:] bryla.pl, 7.08.2013, https://www.bryla.pl/bryla/1.85298,14386552,Almere__holenderski_eksperyment_urbanistyczno_spoleczny.html (dostęp: 20.03.2021).